

Віра ШЕЛЕМЕХ

**НАЗВИ ХЛІБА ТА ЙОГО ЧАСТИН У ГОВІРКАХ
НАДСЯНСЬКО-НАДДНІСТРЯНСЬКОГО СУМІЖЖЯ (У
КОНТЕКСТІ ПІВДЕННО-ЗАХІДНОГО ТА ПІВНІЧНОГО
НАРІЧ)**

У статті розглянуто основні назви хліба та його частин, які поширені в говірках надсянсько-наддністрянського суміжжя. Проведено паралелі з поліськими говорами.

Ключові слова: *говір, назва, слово, хліб.*

Хліб як щоденна їжа та елемент матеріальної культури народу часто стає об'єктом культурологічних, етнографічних, фольклористичних та лінгвістичних студій. Серед діалектологічних розвідок власне назвам хліба та його частин присвячено праці Е. Гоци¹, Г. Мазур², Є. Турчин³ та ін.

Метою статті є дослідити назви буденного (необрядового) хліба та його частин у говірках надсянсько-наддністрянського суміжжя, здійснити порівняльний аналіз із поліськими говорами.

Загальною назвою для хліба у всіх обстежених говірках є лексема *хл'ин(б)*. Спорадично фіксуємо назву *кулач* (Кр).

Лексема *хліб* походить з псл. **xlěbъ* [Фасмер IV: 241-242]; пор. поліс.: *хлеб* (*хліп, хліб, хлєб, хлієб, хлыб*) 'житній хліб' [Лекс. Палес.: 107].

Слово *кулач* виводять з псл. *kolačъ* 'печений хліб круглої форми', яке походить від *kolo* 'коло' [ЕСУМ II: 348]; пор.: поліс. *калáč* 'бублик' [Лисенко: 89], зхполіс. *калач* 'бублик', 'спечений калач, який передавали родичам як знак запрошення на весілля', 'булка, прибрана квітами і стрічками, з якою молода з друзками їде на вечорниці до молодого під час випікання короваю',

¹ Гоца Е. Назви хлібних виробів в українських говорах Карпат // Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства: Зб. наук. праць. – Ужгород, 2001. – Вип. 4. – С. 194-197.

² Мазур Г. Найменування великоднього хліба в українських говірках Карпат // Гуцульські говірки. Лінгвістичні та етнолінгвістичні дослідження. – Львів, 2000. – С. 157-165.

³ Турчин Є. Назви частин хлібини в говорах української мови // Структура і розвиток українських говорів на сучасному етапі. XV Республіканська діалектологічна нарада: Тези доповідей і повідомлень. – Житомир, 1983. – С. 228-230; Турчин Є. Лексична реалізація мікрополя "частини хлібини" в українських говорах // Структурні рівні українських говорів / Відп. ред. І. Матвіяс. – Київ: Наук. думка, 1985. – С. 146-165.

‘обрядовий хліб на весіллі (замість короваю)’ [Аркушин I; 205];

Зі значенням ‘хлібина’ виявляємо літературне слово *буханка* (Дм, Мн, Нк), його фонетичний варіант — *боханка хл’їба* (Ст), фонетичні варіанти літературних слів *бухан* — *бухон* (Кр); *буханець* — *бухо’нець* (Дв), *бухонок* (Дв, Кр) та слова *кулачик* (Пр), *булка* (Крк, Мн).

Перелічені номени виступають у складі словосполучень типу: *буханка хл’їба*, *бухониц хл’їба*, *буханок хл’їба*, *кулачик хл’їба*, *булка хл’їба* та ін.

Лексеми *бухон*, *буханка*, *бухонок*, *буханець*, очевидно, через польську мову запозичено з середньовісньонімецької; свнім. *vochenze, fochenz* ‘вид печива, білий хліб’, двнім. *fochenza* походить від лат. *focāciuz* ‘спечений у попелі’ [ЕСУМ I: 311]. Етимологи вважають, що форми з у (*бухан*) пізніші, можливо виникли під впливом народно-етимологічного зближення з *бухнути* ‘набухати’, а також припускають власне слов’янське походження цих слів [ЕСУМ I: 311]; пор. поліс.: *бохан* (*бо́хон, бо́хан, бо́хун*), ‘буханка хліба’, *буханец* (*бохонэц, бухонэц’, бохонéц*) ‘тс.’, *буханка* (*бохánка, бухánка, бухónка, бахánка, бохúnка*) ‘тс.’ [Лекс. Палес.: 107]; *бохан* (*бо́хун*) ‘обрядовий весільний хліб, пиріг, який наречена несе до нареченого’ [Лекс. Палес.: 117], *бо́хан, бохánка, бохónка, бохóнька, бохúnка, бухónка* ‘хлібина, яку перед випіканням викачують у борошні’ [Лисенко: 35, 38], зхполіс. *бохун* ‘паляниця’, ‘хлібина, з якою йдуть весільні гості на весілля (замість короваю)’ [Аркушин I: 29], *боханець* ‘тс.’, [Аркушин I: 29], *буханець* ‘хлібина, яку перед випіканням декілька разів змочували водою, а потім ще змочували після випікання’ [Аркушин I: 40-41], *буханка* ‘хлібина’ [Аркушин I: 41].

Походження слова *булка* не зовсім ясне, очевидно, пов’язане з *була́ва, бу́лька*, які зводяться до праслов’янського **bul-a* ‘куля, гуля, набалдашник’, **bul-j-* ‘пузир, пухир’, ‘гуля, жовно’, ‘куля, брила, грудка’; зі слов’янських мов, мабуть, було запозичене з нім. діал. *Vulke* ‘булка’ [ЕСУМ I: 290-291]; пор. зхполіс. *булка* ‘хліб із пшеничного борошна’, ‘хлібина, паляниця’ [Аркушин I: 36].

Серед слів, що позначають хлібину та не входять до складу словосполучень, виявляємо: *хл’їбина* (Дм, Кр), *хл’їп* (ВБ, Зв, Ост, Плн, Ст), *бохта* (Врб); пор.: зхполіс. *хлібина* ‘паляниця, яку посипали борошном перед тим, як саджати в піч’ [Аркушин II: 228].

Лексема *бохта*, ймовірно, варіант слова *бухт* ‘вид печива’, діал. *бухта* ‘тс.’ загальноприйнятої етимології не має. Етимологи пов’язують її з *бухнути* ‘набрякати’, *бухтіти* [ЕСУМ I: 312]. Спорадично варіант *бухта* (Кр) фіксуємо зі значенням ‘хліб, який давали кумам додому після хрестин’; пор.: зхполіс. *бухти* ‘пирого

особливої форми з маковою начинкою' [Аркушин I: 41].

Житній хліб у досліджуваних говірках позначають словосполучення: *житн'їй хл'їн* (Врб, Грс, Кт, Ост, Ск, Стр), *житний хл'їн* (Блн, Плн), *жытний хл'їн* (Цк); *чорний хл'їн* (ВБ, Грс, Плн). Словосполучення *житн'їй хл'їн разо виї* (Рд) позначає хліб із житнього борошна низького гатунку. Сполучення слів *чорний хл'їн* (Мш) фіксуємо також зі значенням 'хліб із борошна низького гатунку'.

На позначення пшеничного хліба в говірках надсянсько-наддністрянського суміжжя поширені назви: *пшеничний хл'їн* (Врб, Плн, Цк), *пшеничний хл'їн* (Ост, Тр, Стр); *білий хл'їн* (Грс, Хд).

Зі значенням 'хліб із борошна першого та вищого гатунків', який уживали зазвичай у свята, фіксуємо лексему *восух* (ВБ, Дм, Зв, Мк, Ост, Прл, Рд, Тр, Стр). Різниця у значенні між *хлібом* і *восухом* утворена на основі:

□ гатунку борошна: *біле / ту то називали восух / а чорний хл'їн / ту то іє хл'їн* (ВБ);

□ виду борошна: *с пшеничної муки буу спечиний восух / а зу житньої буу спечиний хл'їн / а с кукурузи була спечина переп'їчка* (Дм);

□ форми хліба: *п'їчут з рук хл'їн / а восух ўже пикли ў пател'ни* (Дм).

Слово *восух*, ймовірно, походить від псл. *suxъ* (< *sous-*) 'сухий' [ЕСУМ V: 486-487]; пор.: поліс. *осушок* 'невеликий окраєць хліба' [Лисенко: 146], зхполіс. *осухъ* 'перша відрізана від паляниці скибка', *осушок* 'тс.' [Аркушин II: 18].

Лексему *переп'їчка* виводять із псл. **pekti* 'пекти', **pektъ* 'піч' [ЕСУМ: IV: 329-330]; пор.: поліс. *перапечка* (*пэрэпїчка, перапїчка, пырапїчка, пэрэпэчка, перапéчка*) 'буханка хліба', 'низький плоский хліб' [Лекс. Палес.: 107; 112], *перепечка, переп'їчка* 'корж, спечений із кислого тіста на сковороді; переп'їчка' [Лисенко: 157].

Хліб прямокутної форми спорадично має назви: *бакал'їн* (Тр), *бакал'їйка* (Ст), *пател'н'ак'ї* (мн.) (Мк), *брит'ванка* (Нк, Цк), *бл'ашка* (Мн).

Лексеми *бакалін*, *бакалїйка* зазвичай позначають купований у магазині хліб, а *пательнякі*, *брит'ванка* — спечений удома: *їак пикли к'руглїї хл'їн / ту то буу хл'їн / а їак пикли ў форм'ї / ту пател'н'ак'ї [...], бу вуни були ў так'ї форм'ї / ф так'ї пател'ни* (Мк).

Назви *бакалін*, *бакалїйка* суфіксальним способом утворено від слова *бакалія* 'група харчових продуктів і предметів споживання',

⁴ Слово *пательня* вжите зі значенням 'прямокутна форма для випікання'.

яке своєю чергою запозичене з турецької мови: тур. *bakkal* ‘торговець овочами’, *bakkaliye* ‘бакалія’ [ЕСУМ I: 119].

На позначення хліба у формі паляниці, посоленого зверху, спеченого скраю печі, зазвичай із залишків тіста в діжці, фіксуємо лексеми: *n'im'naŭki* (мн.) (Мн), *n'impolum'janiuk* (ВБ).

Назву *пiтпавки* утворено від псл. *paliti*, яке пов'язане чергуванням голосних із *poleti* ‘горіти, палати’, **polmen-* ‘полум'я’ [ЕСУМ IV: 266]. У поліських говірках виявляємо фонетично подібні назви: *падпальник* (*подпальник, пудпальник*), *падпалак* (*путпáлок, пудпáлок, падпáлак*) ‘вид плоского хліба’ [Лекс. Палес.: 112], *подпáлок, пудпáлок* ‘корж, спечений із кислого тіста на сковороді; перепічка’ [Лисенко: 165, 178].

Спорадично виявляємо назви для хліба із зерна нового врожаю: *молодiй хл'ин* (Ост), *першiй хл'ин* (Ост), *св'iжiй хл'ин* (Ср).

Сема ‘відрізаний ножом великий плоский шматок хліба’ у говірках надсянсько-наддністрянського суміжжя реалізують лексеми: *кусок* (ВБ, Дв, Зв, Кр, Крк, Мн, Остр, Пл, Плн, Пр, Рд, Ск, Ст, Шк), *кусочок* (Грд, Пл, Ср), *кусник* (Вл, Нк, Тр); *кавалок* (ВБ, Дм), *кававок* (Мк); *кромка* (Ск); *скипка* (Дв, Мн), які теж виявляємо у складі словосполучень зі словом *хліб*.

Частина перелічених назв праслов'янського походження: *кромка* < псл. *kroma* ‘обрізаний край чогось’ [ЕСУМ III: 102]; *кусок, кусник* < псл. *kosati*, пов'язане *kozъ* ‘кусок’ [ЕСУМ III: 159-160]; пор.: зхполіс. *кусень* ‘шматок чого-небудь’ [Аркушин I: 272].

Назва *кавалок* та фонетичний варіант *кававок* через пол. *kawał, kawalek* запозичено із середньоніжньонімецької *kavel* ‘жереб, доля’ [Фасмер II: 152-153]; пор.: поліс. *кавалак* ‘шматок, кусок’ [Лисенко: 87], зхполіс. *кавалок* ‘шматок чого-небудь’ [Аркушин I: 203]. Через польську мову з давньоверхньонімецької запозичено і слово *скипка*: двнім. *skiba* (нвнім. *Scheibe* ‘скибка, коло, шибка, шайба’) [ЕСУМ V: 270-270].

У поліських говірках зі значенням ‘відрізаний шматок хліба’ поширені фонетично подібні з досліджуваними слова: *скібка* (*скыпка, скіпка, скѣбка, скыбка, скэбка, скібка*) [Лекс. Палес.: 121]; зхполіс. *скіпка* ‘скибка хліба’, *скібаниця* ‘велика скибка хліба’ [Аркушин II: 149, 150].

На позначення скибки, відрізаної від непчатого краю хлібини, фіксуємо літературне слово *цiлушка* (АВ, Дв, Дм, Мк, Нк, Ост, Мн, Пр, Ст, Тр), а також лексеми: *горбушка* (Кр, Мн), *вербушка* (Крк), *скраўка* (ВБ, Зв). Мотиваційними ознаками слів *цiлушка, горбушка*, імовірно, виступає зовнішній вигляд: *цiлушка* — ціла, суцільна скибка; *горбушка* — скибка у вигляді горба. Назви *вербушка, скравка*, можливо, мотивовані місцем розташування: *вербушка* — верхня скибка хліба; *скравка* — перша скибка скраю.

Назва *горбушка*, імовірно, походить від псл. *g'rbъ* [ЕСУМ I:

563], *вербушка* — < псл. *v^brxъ* [ЕСУМ I: 360-361], *скравка* — < псл. *krajъ* похідне від *krojiti* ‘крожити’ [ЕСУМ III: 73]; пор.: зхполіс. *скраець* ‘перша відрізана від паляниці скибка’, *скрайчик* ‘тс.’ [Аркушин II: 152].

Пор. поліс. *цілушка* ‘перший (невеликий) шматок хліба, відрізаний від цілої буханки’ [Лисенко: 228], зхполіс. *цілушок* ‘перша відрізана від паляниці скибка’ [Аркушин II: 242].

Зафіксовані словосполучення *перша цілушка* (Мн): *устан':a цілушка* (Мн) творять опозицію між першою та останньою скибкою хлібини. Із цим значенням також фіксуємо слова: *горбушка* (Мн), *україець* (Плн), *україчик* (Плн): *йак спуч'ит'ку крайали / ту україець' / а там дал'і / ту буу'кусок* (Плн).

У “Словнику західнополіських говірок” Г. Аркушина слово *окрайчик* подано зі значенням ‘перша відрізана від паляниці скибка’ [Аркушин II: 12].

Аналіз назв хліба та його частин, які поширені в говірках надсянсько-наддністрянського суміжжя, виявив, що більшість зафіксованих назв праслов'янського походження. Основу запозиченої лексики складають слова, запозичені з німецької мови. Серед них: *бухон*, *буханка*, *бухонок*, *буханець*; *кавалок*, *кававок*; *скипка* та ін.

Зіставлення лексем, які позначають різні види хліба в говірках надсянсько-наддністрянського суміжжя та північного наріччя, показало, що більшість досліджуваних номенів поширені в обох групах говірок (із невеликою різницею в значеннях). Частина слів, таких як *бохан* та ін., у поліських говірках мають ширшу семантику. Порівнюючи лексику досліджуваних говорів, спостерігаємо явище антонімії: ндс.-ндністр. *україець*, *україчик* ‘остання скибка в хлібині’ : поліс. *окрайчик* ‘перша відрізана від паляниці скибка’.

Список обстежених населених пунктів та їх скорочень⁵

АВ – Арламівська Воля Мостиського р-ну; Блн – Боляновичі Мостиського р-ну; ВБ – Воля Баранецька Самбірського р-ну; Вл – Велике Старосамбірського р-ну; Врб – Вороблячин Яворівського р-ну; Грд – Городисько Старосамбірського р-ну; Грс – Гориславичі Мостиського р-ну; Дв – Дев'ятир Жовківського р-ну; Дм – Дмитровичі Мостиського р-ну; Зв – Зав'язанці Мостиського р-ну; Мк – Малі Мокряни Мостиського р-ну; Мн – Монастирок Жовківського р-ну; Мш – Мишлятичі Мостиського р-ну; Кр – Краковець Яворівського р-ну; Крк – Крукеничі Мостиського р-ну; Кт – Коти Яворівського р-ну; Нк – Наконечне Яворівського р-ну; Ост – Острожець Мостиського р-ну; Пл – Плешевичі Мостиського р-ну; Плн – Поляна Старосамбірського р-ну; Пр – Передвір'я Яворівського р-ну; Рд – Радохинці Мостиського р-ну; Ск – Скелівка Старосамбірського р-ну; Ср – Середкевичі

⁵ Усі населені пункти знаходяться у Львівській області.

Яворівського р-ну; Ст – Стариці Яворівського р-ну; Стр – Старява Мостиського р-ну; Тр – Терновиця Яворівського р-ну; Хд – Хідновичі Мостиського р-ну; Цк – Циків Мостиського р-ну; Шк – Шкло Яворівського р-ну.

Список скорочень джерел

Аркушин – Аркушин Г. Л. Словник західнополіських говірок: У 2 т. – Луцьк: Ред.-вид. відд. „Вежа” Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2000. – Т. 1-2;

ЕСУМ – Етимологічний словник української мови / За ред. О.С. Мельничука: У 7. – К.: Наук. думка, 1982 – 2004.

Лекс. Палес. – Вештарт Г. Назвы ежы // Лексіка Палесся ў прасторы і часе / Ред. В.У. Мартынаў. – Мінск: Навука і тэхніка, 1971. – С. 89-142.

Лисенко – Лисенко П. С. Словник поліських говорів. – К.: Наук. думка, 1974. – 260 с.

Фасмер – Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. – М.: Прогресс, 1986 – 1987. – Т. 1 – 4.

Список скорочень

двнім. – давньовірхньонімецьке;
діал. – діалектне;
зхполіс. – західнополіське;
ін. – інше;
лат. – латинське;
ндністр. – наддістрианське;
ндс. – надсянське;
нім. – німецьке;
пол. – польське;
поліс. – поліське;
пор. – порівняй;
псл. – праслов'янське;
свнім. – середньовірхньонімецьке
тс. – те саме;
тур. – турецьке.

Вера Шелемех

Названия хлеба и его частей в диалектах надсянско-надднестрянского порубежья (в контексте южно-западного и северного наречий)

В статье рассматриваются основные названия хлеба и его частей, распространенные в говорах надсянско-надднестрянского порубежья, а также северного наречия

Ключевые слова: говор, название, слово, хлеб.

Vira Shelemekh

The Denominations of the Word “Bread” and Its Parts in the Adjacency of Sjan and Dniester Dialects and in the North Dialects

The results of study of the main denominations for the word “bread” and its parts which are distributed in adjacency of Sjan and Dniester dialects are presented. Special attention is given to the dialects of Polissia.

Key words: dialect, denomination, bread, word.